

islâmiyât

II (1999), sayı: 2
İSLAM ve DEMOKRASİ

EDITÖR
Mehmed Said HATİBOĞLU

YAYIN KURULU
Mehmet Hayri KIRBAŞOĞLU (Başkan)
Alparslan AÇIKGENÇ Süleyman BAYRAKTAR Ali DERE
Muammer ESEN Mehmet GÖRMEZ İlhami GÜLER Sönmez KUTLU
Mehmet Emin ÖZAFŞAR İbrahim ÖZDEMİR Ömer ÖZSOY
Mehmet PAÇACI Lütfi SEVER Osman TAŞTAN
Mevlüt UYANIK İsmail Hakkı ÜNAL

© AVRASYA YAY. REK. MAT. EĞT. ve TUR. TİC. LTD. ŞTİ.

GENEL KOORDİNATÖR
Süleyman BAYRAKTAR

GENEL YAYIN YÖNETMENİ
Ömer ÖZSOY

İŞLETME MÜDÜRÜ
Veli AKNAR

REDAKTÖR
Osman ÖZBAHÇE

YÖNETİM YERİ
Hatay Sok. 18/14 06640 Kızılây/ANKARA
TEL: 0 (312) 418 74 26 FAKS: 0 (312) 418 81 53

e-mail: islamiyat@bir.net.tr

ISSN: 1301-840X

FİYATI: 2.200.000.-TL.

ABONE BEDELLERİ
Kurum: 20.000.000 Normal: 10.000.000 Öğrenci: 8.000.000 Yurtdışı: \$ 50, DM 85

Posta Çeki: Veli Aknar 150 208
Banka TL Hesabı 0012227/01-5 Akbank Meşrutiyet Şb. Ankara
Döviz Hesabı: 100-4036799 Vakıflar Bank. Meşrutiyet Şb. Ankara

islâmiyât hakemli bir dergidir.
islâmiyât'ta yayımlanan tüm yazarların sorumluluğu yazarlarına,
yayın hakları *islâmiyât*'a aittir. Yayıncının yazılı izni olmadan kısmen veya tamamen
herhangi bir şekilde basılamaz ve çoğaltılamaz. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları
yayımlayıp yayımlamamakta serbesttir, gönderilen yazılar iade edilmez.

Küfi *islâmiyât* logosu: Hişâm el-Ğarâvî

Baskı: Önder Matbaacılık Ltd. Şti. 0 (312) 418 23 54
Haziran 1999 Ankara

Mutezile ve Hadis

HÜSEYİN HANSU

ARŞ. GÖR., YÜZÜNCÜYIL Ü. İLAHİYAT FAKÜLTESİ

Mutezile mezhebi, dinî metinleri anlamada akli önceleyen; Allah, alem ve insan merkezli felsefesiyle İslam düşüncesi içerisinde önemli bir yere sahip olan fikrî bir disiplin, dinî bir düşünce ekolüdür. Daha çok kelim ve felsefedeki görüşleriyle tanınan bu mezhebin hadis konusundaki tutumu ise yeterince bilinmemektedir. Hadisçiler tarafından genellikle ehlu'l-bid'a, ehlu'l-ehvâ' ve ehlu'l-bâtl olarak nitelenip, rivayetleri terkedilen bu mezhep mensuplarının gerçekte hadisi nasıl değerlendirdikleri merak konusudur. Hicri I. asırda başlayıp yaklaşık olarak IV. asırda gelişimini tamamlayan hadis ilmiyle aynı zaman diliminde etkin olan bu mezheple, dini anlamada tamamen farklı bir yaklaşıma sahip olan ehl-i hadis arasında yoğun ilişkilerin olduğu varsayılmaktadır. Metodların gereği akılcı bir yol izleyerek rivayete dayalı İslam kültürüne en azından ihtiyatla yaklaşan Mutezililerin yaptıkları tenkitlerin, hadis ilminin gelişip olgunlaşmasına katkıda bulunduğu, hatta hadis tasnif sistemini etkilediği, bu ilimle uğraşanların kabul ettiği bir gerçektir. Bu ilişkilerin bilinmesi, hadis tarihini aydınlatması açısından önemli olduğu gibi, hadislerin anlaşılıp yorumlanmasına da katkıda bulunacaktır. Ayrıca, günümüzde de canlılığını koruyan hadis tartışmalarının tarihine ışık tutacak, hadis metinlerinin değerlendirilmesinde kelimcilerin, özellikle akılcı yaklaşımlarıyla bilinen Mutezile'nin hadis değerlendirme kriterleri hakkında fikir verecektir. Bu ve benzeri noktaların aydınlatılmasını aynı konuda hazırlamakta olduğumuz doktora tezine erteleyerek, burada konuya ışık tutacağına inandığımız Mutezile mezhebinin son dönem temsilcilerinden ve zamanında *imâmu ehli'l-arâ* diye anılan Ebu'l-Kasım el-Belhî'nin, *Kitâbu kabûli'l-ağbâr ve ma'rifeti'r-ricâl* adlı el yazması eserini tanıtmaya çalışacağız.

Mısır'da Daru'l-Kutubi'l-Mısıriyye, Mustalah M 14'de muhafaza edilen 110 varaklık (219 sayfa) nüsha, eserin dünyada bilinen tek nüshasıdır.* Tamamı hadis ve hadisçilere ayrılmış bulunan eserin Hasan b. Yahyâ b. el-Muncî (?) tarafından h. 572'de istinsah edildiği anlaşılmaktadır. Noktasız ve harekesiz bir nesih yazı-

* Nüshanın fotokopisinin alınmasında yardımcı olan sayın dekanımız M. Said Yazıcıoğlu'na teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

siyla yazılmış, her sayfada ortalama 25 satır bulunan nüshanın bize kadar nasıl intikal ettiği bilinmemekle beraber, ilk sayfasındaki bir notta son olarak Şevval 1191'de (m. 1777) Cidde valisi İbrahim Paşa'ya takdim edildiği belirtilmektedir.

Eserin yazarı olan Ebû'l-Kâsım Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî, biyografi kitaplarında ve konuyla ilgili eserlerde Ebû'l-Kâsım el-Belhî ya da dedesine, bir görüşe göre de kabilesine nispetle el-Ka'bi diye geçer. Mutezile'nin Bağdat kolu imamlarından olup Ka'biyye diye bilinen bir fırkanın da kurucusu olan el-Belhî, Horasan'ın Belh şehrinde doğmuştur. Daha sonra Bağdat'a geleerek, uzun süre Mutezile'nin meşhur imamlarından Ebû'l-Huseyn el-Hayyât'ın (290/902) derslerine devam etmiştir. Son yıllarını bir ara idarecilik de yaptığı ve *imâmu ehlî'l-arḍ* diye anıldığı Horasan'da geçiren Belhî, h. 319 yılında Belh'de vefat etmiştir.

Eserlerinden ve tartışmalarından çok yönlü bir alim olduğu anlaşılan el-Belhî daha çok münazaraları ve kelim ilmindeki bilgisiyle ün salmıştır. Özellikle çağdaşı olan İmam Mâturîdî ile tartışmaları meşhurdur. Mâturîdî *Kitâbu't-tevhîd*'inde ondan sıkça söz eder. Görüşlerini zaman zaman müstakil başlıklar halinde ele alıp reddetmeye çalışır. Mâturîdî ayrıca ona karşı, *Reddu evâ'ili'l-edille li'l-Ka'bi*, *Reddu tehzi'bi'l-cedel li'l-Ka'bi* ve *Reddu vâ'idî'l-fussâk li'l-Ka'bi* adlı reddiyeleri yazmıştır. Bir çok eser yazmış bulunan el-Belhî'nin, Fuad Seyyid tarafından 1974'de Tunus'da neşrolunan *el-Maḳâlât* isimli eserinin *Faḍlu'l-i'tizâl* bölümü ile *Ḳabûlu'l-aḥbâr ve ma'rifeti'r-ricâl* adlı el yazması, günümüze kadar gelebilmiştir. 12 ciltlik *et-Tefsîru'l-kebîr li'l-ḳur'ân*, *Kitâb fi ḥucdiyyeti aḥbârî'l-âḥâd*, *'Uyunu'l-mesâ'il ve'l-cevâbât*, *el-Cedel ve âdâbu ehlîhî ve taşḥîhu 'ilelîhî*, *Evâ'ilu'l-edille*, *Vâ'idu'l-fussâk* İbn en-Nedîm'in *Fihrist*'inde zikredilen eserlerinden bazılarıdır.

Kelam, Tefsir, fıkıh ve felsefî bilgisinin yanında el-Belhî'nin geniş bir hadis bilgisine sahip olduğu elimizdeki kitabından anlaşıldığı gibi bu konudaki vukufiyeti *Lisânu'l-mîzân* 'ında İbn Hacer el-Askalânî tarafından da kabul edilmektedir. Ancak, İbn Hacer'e göre hadisle ilgili bu kitabı onun geniş bilgisinin yanında taassubunu da göstermektedir. Çünkü, kitabında doğru-yanlış, haklı-haksız olduğuna bakmaksızın hadisçileri tahkir eden ve ayıplayan bir çok haber nakletmiş, manasını anlamadığı bazı hadislerin çelişkili ve uydurma olduğunu iddia etmiştir. Mesela, meşhur hadis imamı Şu'be'yi çok hata edenler arasında zikretmesi, İbn Hacer'e göre kitabının değeri (!) hakkında yeterince fikir vermektedir. Ebû Hayyân et-Tevhîdî'nin (ö.400 civarı) *Kitâbu'l-beşâ'ir ve'z-zehâ'ir*'inde onu ilim, dirayet, rivayet ve güvenilirlik açısından övdüğünü, ancak bu görüşünden dolayı tenkide uğradığını belirten İbn Hacer, Ca'fer el-Mustağfirî'nin ise el-Belhî'den rivayet etmeyi caiz görmediğini ifade etmiştir.

İbn Hacer'in bu tenkitleri en azından, daha çok kelamcılığı ve felsefeciliğiyle bilinen el-Belhî'nin, hadis otoriteleri tarafından üzerinde konuşulmaya değer bir hadis bilgisine sahip olduğunu göstermektedir. Ancak el-Belhî'nin bu kitabını, hasımlarının değil de hadisçilerin kendilerinin birbirlerine yönelttikleri tenkitlerden derlediğini unutmamak gerekir.

El-Belhî'nin elimizdeki kitabı, hocası Ebû'l-Huseyn el-Hayyât'ın (ö.290/902) âhâd haberleri tenkit etmesine karşı yazdığı, *Kitâb fi hücciyeti aḥbâri'l-âhâd* (İbn en-Nedîm, *Fihrist*, I/273) adlı kitabın bir devamı niteliğindedir. Belhî buradâ hocası el-Hayyât'ın aksine, zikrettiği şartları taşıması halinde haber-i vâhidin kabul edilmesi gereği üzerinde durduğunu belirtmiştir. Elimizdeki bu ikinci kitabında ise, bu tür haberlerin sıkı bir incelemeden geçirildikten sonra kabul edilmesi gerektiğini savunmuştur. Bu konudaki ifadeleri şöyledir:

Ancak hadisçilere nispet edilen bu tür haberlerin çoğu hakkında hüsn-i zan etmeden korktum ve hadisçilerin, taraftarları arasındaki şöhretlerine bakıp aldanacağından endişe ettiğim için bu kitabımı yazmaya karar verdim. Burada hadisçilerin durumunu açıklamaya çalıştım. Kitabımda hasımlarının değil de kendilerinin birbirlerini itham ettikleri çelişki, cehalet ve hataları zikrederek bu haberlerin gerçek miktarı hakkında bir fikir vermek istedim...

Aşağıdaki satırları yazarın, hadisleri sened açısından da değerlendirmeye tabi tuttuğunu ancak o dönemde kitabı nasıl polemikçi bir üslup içinde ele aldığını göstermesi açısından ilginçtir:

Bir hadisle karşılaştığında veya hasmın sana karşı bir hadis ileri sürdüğünde onun aslını öğrenmek için durumlarını sana açıkladığım şu kitaptaki ravilerin isimlerine bakman gerekir. Böylece isnadın sahih ve sakim olanını öğrenip hasmına cevap vermen daha kolay olur. Bunu yapmakla bir de genç arkadaşlarımızın sahilîliği sabit olan hadisleri kullanmalarını sağlamak istedim. Çünkü bu arkadaşlarımızın neredeyse hiç iltifat etmediği bu konuları, hasımları kendilerine karşı kullanmakta, onları bu konuda bilgisizlikle suçlamakta, bazen de mahcup etmektedirler.

Elimizdeki kitabının girişinde, haberi kabul şartlarını birinci kitabından kısaltarak aktaran el-Belhî'nin, daha fazla bilgi için referans verdiği bu kitabının varlığı hakkında ne yazık ki herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Ona göre aşağıda özetleyerek verdiğimiz şartlara aykırı olan haberlere itibar edilemez ve bu tür haberler hakkında sû-i zan etmek vaciptir. Zikredilenler arasında isnadla ilgili bir şartın bulunmaması dikkat çekicidir. El-Belhî'ye göre şu şartları taşımayan haberler rededilmelidir:

* Önünden ve arkasından batılın yaklaşmadığı Allah'ın Kitabı'na aykırı olanlar,

* Resulullah'ın (s.a.v.) üzerinde icma edilen sünnetine aykırı olanlar,

* Onun dışında bir yol arayanların Allah'ın gazabına uğrayacağı ümmetin icmâina aykırı olanlar,

* İlk dönemde yaşayan selef-i salihinin ameline aykırı olanlar. Çünkü onlar (sahabe) Nebi'yi (s.a.v.) gördükleri için, nasih ve mensuhu, sebab-i nüzulü, olayın aslını bilmek ve işaret edileni anlamakla Resulullah'ın muradını en iyi bilen kimselerdir.

* Allah'ın, kulları için hüccet kıldığı akla aykırı olanlar. Tevhid ve adalet gibi hiçbir şekilde değişikliğin caiz olmadığı konularda haber-i vahidle amel edilmez. Çünkü usûlü kelim konularında senede ve 'an fulânlar ihtiyâç duymayan mütevatir haberle amel edilir.

* Aynı şekilde *emru'l-âmm* denilen herkesi ilgilendiren konularda da haber-i vahidle amel edilmez. Çünkü Hz. Peygamber'in söylediği sözler, bazen özel durumlar için olabilir. Bu tür durumlarda da ancak mütevatir haberle amel edilir.

* İki ya da üç kişi tarafından rivayet edilen bir haber benzerleriyle desteklenir, ravilerinin adaleti zahir olur ya da haklarında hüsn-i zan hasıl olup, zikredilen kusurlardan da uzak ise fûrûda kabul edilebilir. Bu da yakini bilgi ifade etmez. İki şahidin şehadetinin kabul edilmesinde olduğu gibi.

El-Belhî'nin, altı cüze ayırdığı kitabındaki ana başlıklar (bablar) şu şekildedir:

* Hadisçilerin, bazı muhaddislerin kasten yalan söylediklerine dair rivayet ettikleri hakkındadır.

* Hadisçilerin, büyük hadis imamlarının hadis talebinde ifrâta gitmekten ve çok hadis rivayet etmekten kaçındıklarına dair rivayet ettikleri hakkındadır.

* Hadisçilerin, Resulullah'tan ve selef-i salihinden, aklın reddettiği veya Kitap ve Sünnet'e aykırı olan hadislerin kabul edilmemesi gerektiğine dair rivayet ettikleri hakkındadır.

* Sika ravilerden rivayet ettikleri halde, ümmetin hilafına amel etmede icmâ ettiği konular hakkındadır.

* Hadisçilerin, içinde açık hatalar bulunduğu halde tartışmasız kabul ettikleri hadisler hakkındadır.

* Meşhur hadis imamları hakkında rivayet ettikleri, ahlaki düşüklükleri ihtiva eden haberler hakkındadır.

* Sahabe ve tabiinden bazı kimselere ta'n etmeleri hakkındadır ki biz onları bu söylenenlerden teberrî ederiz. Sultanları ve imamları hakkında söyledikleri,

sened tashihinde ve hadis tenkidinde güvendikleri bazı meşhur muhaddislerin yanırları hakkındadır. Eyyûb, İbn Avn, Sevrî ve Mâlik b. Enes gibi.

* Cerhettikleri halde hadislerini almaya devam ettikleri kimseler hakkındadır.

* Bidat ehli olmakla itham ettikleri halde kitaplarını ve rivayetlerini yaymaya devam ettikleri kimseler ile müdellisîn ve tedlis hakkındadır.

Belhî bu başlıkta şu açıklamayı yapmıştır: 'Burada sözümüz, hadisçilerin her bidat sahibi deyip cerh ettikleri kimseler için değildir. Bilakis onların bidat sahibi dediklerinin çoğu, bizim nazarımızda adalet, iyilik takva sahibi, temiz kimselerdir. Eleştirdiğimiz husus, kendileri ihtiyaç duyduklarında hadislerini delil olarak kullandıkları, ama hasımları aynı kişilerin hadislerini kullandığı zaman haktan yüz çevirerek, taassuba ve hevalarına tâbi olarak "Bunlar zayıftır, ravileri bidat sahibi kimselerdir." demeleridir.' Bu bölümde zikredilen raviler, İbn Murta-da'nın *Ṭabaḳâtu'l-mu'tezile* adlı eserinde 'Mutezile mezhebine mensup muhadisler' olarak geçmektedir.

Başlıklardan da anlaşılacağı üzere ilk üç bölüm bir nevi metin tenkidi niteliğindedir. Bu bölümde nakledilen rivayetlerin ayetlere, üzerinde icma edilen sünnetlere, tarihî gerçeklere ve ümmetin icmâna aykırılığı örneklerle açıklanmıştır. Verilen bilgiler hep senetli bilgilerdir. İbn Ebî Hayseme (ö.279) ve Kerâbisî (ö.248) en çok rivayette bulunduğu kişilerdir. *Ḳâle İbn Ebî Hayseme fi kitâbi't-târîh...* (s. 5) ifadesine bakılırsa büyük ölçüde bu kitaptan faydalandığı söylenebilir. İbn Hacer'e göre Kerâbisî'nin tedlis ve müdellisler hakkındaki kitabından (bu kitap, kaynaklarda *Esmâ'u'l-mudellisîn* olarak geçmektedir) da aktarmalarda bulunmuştur. Bir konu hakkındaki rivayetleri verirken zaman zaman kendisi araya girip kısa değerlendirmelerde bulunur. Yazarın burada yapmaya çalıştığı şey, aslında girişte de açıkladığı gibi hadisçileri kendi silahlarıyla vurmaktır. Onun için, verilen bilgiler genelde hadisçiler nazarında bilinen isimlerden aktarılmaktadır. Hadis ricalini değerlendirirken meşhur olanlarını müstakil başlıklar halinde ele almıştır. Ebû Hureyre, Semûre b. Cundeb, Enes b. Mâlik, Nâfi', Tâvûs, Şa'bî, Atâ' b. Ebî Rabâh, ez-Zuhrî, Mâlik b. Enes, Ahmed b. Hanbel gibi isimlerin de aralarında bulunduğu toplam 159 muhaddis bu şekilde ele alınarak incelenmiştir. Kitabı daha fazla uzatmamak için birçok ravi hakkında da alfabetik sıraya göre kısa bilgiler vermiştir. Ayrıca, Şam, Basra, San'a, Medine, Mısır ve Mekkeli raviler hakkında genel değerlendirmeleri ihtiva eden rivayetlere yer vermiştir.

El-Belhî kitabının girişini aynı zamanda hadis anlayışını da özetleyen şu sözlerle bitirmektedir:

Hz. Peygamber'in, "Bu ilmi, her neslin adil kimseleri, aşın gidenlerin tahrifinden, dinsizlerin intihalatından ve cahillerin tevîlinden koruyarak taşır."

hadisi üzerinde düşünmen lazım. Onun bu tavsiyesi, hadis adına ne gelirse olduğu gibi alın, diyenleri yalanlamaktadır. Eğer öyle olsaydı o zaman Hz. Peygamber'in bu sözünün bir anlamı olmazdı. Halbuki o bu hadisin de bize, bir hadisle karşılaştığımızda onun üzerinde düşünmemizi, ona sonradan katılmış şeylerden, aşırı gidenin tahrifinden, dinsizin intihalin-den ve cahilin tevilinden arındırmamızı istiyor...Bil ki, -Allah sana hayrı öğretsin ve seni hayır ehlinden kılınsın-, bizim burada ayıpladığımız hadisçiler, ilim ehli, âsârı ve süneni aktaranlar değildir. Bilakis onlar bizim selefimizdir ve onlara hürmet etmeyi dinin bir gereği sayarız. Bizim kastediklerimiz, zamanımızda ve ondan önce, biraz hadis rivayet edip dinlerini taassuba alet eden, kendilerini ilgilendirmeyen işlere karışan, selef muhalefet edip onu eleştiren, gösteriş gibi küfür ve dalalet alametlerini taşıyıp riyaseti talep eden nabiteledir.

Mutezile'nin hadis ve hadisçiler hakkındaki tutumunu gösteren ilk elden bir kaynak olması açısından önemli olan bu kitap, kanaatimizce zamanında yoğun tartışmalara konu olmuş ve hadisçileri savunmak amacıyla *Şerefu aşhâbi'l-hadîs* türü kitapların yazılmasına sebep olmuştur.